

Hatalmas hatalom – alattomos alárendeltség
Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényének tükrében

Eliisa PITKÄSALO

Bevezetés

Vizsgálódásom középpontjában Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényének főszereplője áll. Az *Édes Annát* már többször és számtalan nézőpontból vizsgálták. Sokan tisztán lélektani regénynek tartják, holott vitathatatlanul sok politikai vonatkozást tartalmaz. Többek között a regény keletkezésének időpontja (1926) is megfontolásra érdemes összefüggések feltárásával kecsegtet a politikai mozzanatok tükrében. A nyilvánvaló történelmi illetve politikai helyzet jelöli ki a regény történetének, avagy történeteinek keretét. E történetekben pontos utalásokat, sőt dátumokat is (1919. július–1920. november) találhatunk. Kutatásom a szövegre, majd azon túllépve a sorok közt található háttérinformációk vizsgálatára koncentrálok, és azok elemzésével a hatalom gyakorlásának megnyilvánulási módjait vizsgálja. Nézőpontom kapcsolódik a nő történetéhez, a nők politikai, társadalmi és pszichikai hatalomhoz való viszonyához.

Az *Édes Anna* megírása előtt Kosztolányi tanulmányozta környezetét, és témákat keresett, amelyek jellemezték korát. Ezekkel kísérletezett is költészetében. A regény szereplőit is megfelelő körültekintéssel választotta meg, a jellemábrázolások gazdagok, sőt karikatúrisztikus vonások is megfigyelhetők bennük. Egysíkúságról Anna esetében sem lehet beszélni, bár gondolatait és a gyilkossághoz vezető motivációkat az író nem mutatja be. Úgy vélem, hogy Kosztolányi szándékosan nem készített aprólékos jellemrajzot Annáról. Éppen ebben a hallgatásban rejlik Anna jellemének pszichikai-szociális titka: a cselédség létezik, de nem válhat láthatóvá.

Az *Édes Anna* keretes szerkezetű elbeszélésre emlékeztet, vagyis a valódi elbeszélés keretek közé van rejtve. A regény első és utolsó feje-

zete irreálisnak tűnik a cselekményvezetés szálának szempontjából. Így is van. Rónay László így ír erről:

„A mesei elemek alkalmazása (éppen a Vérmező „kellős közepére” pottyant a lánc), a megtaláló pontos személyleírása, s kivált az utolsó mondat, mely egy jellegzetes latin prózai fordulatnak – ea fama vagatur; azaz: azt állítják – tükörfordítása, de természetesen az adott környezetbe ágyazva, mint a már említett „eltávolítás” eszközei.” (Rónay 1977, 177.)

Az első és utolsó fejezetben meg is jelenik a satirikus hangvétel a társadalomra tett megjegyzésekben és a Krisztina lakóiról szóló morálizálásokban.

A hierarchikus hatalom

A hatalmat és a hatalom gyakorlását mint fogalmat általában a politikához szokás kapcsolni. Ez mégsem jelenti azt, hogy a hatalmat csak nagy arányokban vagy bizonyos környezetben lehet gyakorolni. A hatalmat a társadalomban meglehetősen sok összefüggésben gyakorolják: családi körben, különböző csoportokban, munkahelyen és bárhol, ahol valamilyen hierarchikus rend előfordulhat. A kezdetektől fogva fejfájást okozott és továbbra is az időszerű problémák közé tartozó hierarchikus rangsor az egyén szintjén egyszerre több relációban is megtalálható, például a nő és a férfi vagy a munkaadó és az alkalmazott közötti kapcsolatban. Ehhez a hierarchikus elrendezéshez természetesen sok más is kapcsolódik, mindenekelőtt a társadalom szerkezetéből, illetve a történelmi időből és a politikai helyzetből adódó tényezők. A társadalmi hierarchiát, pontosabban annak változását tökéletesen illusztrálja a következő példa:

„— Méltóságos uram – harsogta az emberke, hangosan, hogy az egész ház lakói meghallhatták –, méltóságos uram.
 — Elvtárs – üdvözölte Víz –, hát maga az, elvtárs?
 — Alázatos szolgája, méltóságos uram.
 — Jöjjön be, Ficsor elvtárs.” (Kosztolányi 1963, 49.)

Ficsor – biztos, ami biztos –, a régi megszólítást használja, mivel nem tudja, hogyan kellene szólítani Víz urat a megváltozott helyzetben. Víz ezzel szemben elvtársnak szólítja Ficsort, s ha szavaiban érezhetünk is némi iróniát, magatartása arról árulkodik, hogy tökéletesen érzékeli a hierarchiák instabilitását.

A társadalmi visszasságok mögött sok minden rejlik. A történelmi tényezők a gondolkodáson keresztül hatnak. Nehéz megváltoztatni bizonyos csoportok gondolkodásmódját, ha abban a „mindig is így volt” felfogás uralkodik. Olykor-olykor felbukkannak ugyan karizmatikus vezetők, akik meglepően gyorsan képesek hatni csoportokra, és a bekövetkező változások megrázóak is lehetnek. A világtörténelemben számos gyors politikai fordulat következett be, amely viszonylag stabil maradt az erőskező politikai vezetés miatt. Nem rangsorolom ezeket a politikai irányzatokat önmagukban, csupán a politikai helyzet fontosságát mutatom be a hatalom társadalmi gyakorlásában és még részletesebben a hatalom nőkre irányuló gyakorlásában.

Rónay *Édes Annában* az elszigetelődött egyén lázadásának és a társadalom romlottsága elleni harcának ábrázolását látja. Az *Édes Anna* megírásának idején Kosztolányi világgképében változás ment végbe, azonban az, hogy a főhős együgyű és műveletlen, arra mutat, hogy Kosztolányi szkeptikusan viszonyult Anna lázadásához (Rónay 1977, 170.).

Az európai nő története rámutat arra, hogy az európai nő a hatalom gyakorlásának tárgyaként gyakorlatilag mindig – olykor jobban, olykor kevésbé – rosszabb helyzetben volt, mint a férfi (l. Utrio 1984). A cikk középpontjában álló cseléd-téma nem választja szét egymástól a nőt és a férfit, de feltételezhetjük, hogy a cselédhálózat belső hierarchiái végső soron a nemek szerinti szerveződésen alapulnak.

Anna – a cseléd

Hima Gabriella a fiziológiai regények közé sorolja az *Édes Annát*, mivel Anna nem beszél. Annát nem lehet cselekvő szubjektumnak tartani, azonban gondolatmenete cselekedeteiben tükröződik, az elbeszélés a vegetatív cselekedetekre, folyamatokra (pl. elpirulás) és a cselekedetek ábrázolására összpontosít. Anna többnyire nem beszél érzelmeiről és gondolatairól. Tulajdonképpen arról van szó, hogy Anna műveletlensége folytán képtelen kifejezni magát szavakkal. (l. Hima 1992, 148–151.) Másfelől, szociológiai nézőpontból ez sokat elárul Anna alávetett társadalmi helyzetéről és arról, hogy a Vized házaspár, elsősorban Vizedné hogyan gyakorolja a hatalmat a cseléd felett.

Anna egy Balatonfőkajáron született parasztlány, aki a regény idejében már hozzászokott a pesti élethez, hiszen csaknem három éve él a fővárosban. Szorgalmas, rendet szerető teremtés, aki Vizedné mániás cselédszerzési kényszerének tárgyává válik. Anna természetéhez elválaszthatatlanul tartozik hozzá alávetettségének elfogadása. Ez a tény –

figyelembe véve a victimológiai kutatások eredményeit – szinte predestinálja a cselédlányt arra, hogy áldozattá legyen, hogy szinte vonzza az erőszakot. Ezek a körülmények hozzájárulnak ahhoz, hogy a hatalom áldozatává váljon.

Nem érthetjük meg ugyanakkor Édes Anna rejtett lélektani bonyolultságát, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy Kosztolányi csupa olyan adottsággal terhelte meg személyét, ami negatívan befolyásolja az életét. Anna nő, tehát kiszolgáltatott. Cseléd, tehát egy alacsony társadalmi réteghez tartozik.

A cseléd bizonyos értelemben a család része, azonban nem tartozik a családba. A cseléd tulajdonképpen mindig idegen, még akkor is, ha már régóta szolgál valahol; nincs saját otthona, gyakorlatilag nincs „szolidáris társadalmi beosztása”, ebből fakadóan a társadalom számára potenciális veszélyforrás, afféle bizonytalansági tényező. Egy fedél alatt él a családdal, de nem vesz részt a családi életben. Minderről/mindenkiről mindent tud, de nem foglal állást semmiben. A cseléd szolgálja fel az ételt, de nem étkezik a családdal.

„— Van egy ország, ahol mindenki szolgál és úr egyszerre. És egyenlő. Mindig, az év minden napján.

— Melyik az az ország?

— Krisztus országa.

— Az fönnyen van, a felhőkben.

— A lélekben van.

— De tessék megvalósítani itten. A bolsevikiekkel, az elvtársakkal.

— Nem is kell megvalósítani – szólt Moviszter ingerülten, mert a betegsége miatt ideges volt. – Nem kell. A kommunistáknak is az volt a hibájuk, hogy egy ideált meg akartak valósítani. Egyetlen ideált se szabad megvalósítani. Akkor vége. Csak maradjon fönnyen, a felhők között. Úgy hat és úgy él.

— Bocsánat, ön, doktor úr, odaültetné asztalához a cselédjét?

— Nem.

— Miért nem?

— Talán azért – gondolkozott –, mert nem tart rá számot. És ez csakugyan komédia lenne. Legalább egyelőre. Itt a földön.

— Akkor egy malomban örülünk.

— Nem egészen, tanácsnok úr. Mert lélekben mindig az én asztalomnál ül az én cselédem.” (Kosztolányi 1963, 138–139.)

A regény központi témáját a fent említett téma körüljárása alkotja, azonban végső eredmény nem születik. A regényben az adott időszakra jellemző változás légré jelenik meg. Kényes témák is napirendre kerülnek, olyan dolgokról folyik a beszélgetés, amelyek abban az időben tabutémának számítottak.

A következő példák jól illusztrálják a cselédek alávetett helyzetét:

„És ekkor belépett a lány is.

Az nyílegyenesen hozzásietett, lekuporodott, kezét csókolt, oly természetesen és gyakorlattal, mintha évek óta ismerte volna.

Vizyné nem mingyárt vonta vissza kezét: általában szerette, ha kezét csókolnak neki, élvezte bőrén a nedves, emberi szájakat.” (Kosztolányi 1963, 94.)

„Személyleírás:

Születési év: 1900 (kilencszáz).

Vallása: r. k.

Termete: közép.

Arca: kerek.

Szeme: kék.

Szemöldöke: szőke.

Orra: rendes.

Szája: rendes.

Haja: szőke.

Fogai: épek.

Szakáll: nincs.

Be van-e oltva: igen.

Különös ismertetőjele: nincs.

Sajátkezű aláírása: Édes Anna.” (Kosztolányi 1963, 96–97.)

Minden cseléd cselédkönyvvel rendelkezik, amelyben le vannak írva esetleges hiányosságai. E könyvecske nélkül reménye sincs, hogy munkát kapjon. Hol rejtőzik itt az alávetettség? Magában a szituációban. Abban, ahogy átadják a cselédkönyvet új asszonyának, s a cselédkönyvvel együtt őt is, mint valami árucikket, amely megfelel a minőségi követelményeknek (talán a vásári állatokat szokás a cselédkönyvben felsorolt paraméterek alapján megítélni). Anna esetében az „áru” kifogástalannak tűnik, semmi nincs rajta, amibe bele lehetne kötni. Ezáltal akár egy hiányzó mozaikdarab, tökéletesen beleillik Vizyné maga kreálta tisztaságmániás világába. A cseléd ismeri helyét a hierarchiában és igyekszik is ezt kifejezésre juttatni. Anna helyzeté-

nek megfelelően viselkedik: kezet csókol, nem néz Vizyné szemébe, alázatos. Egy visszafogott emberi arcjáték mégis feltűnhet az olvasónak: egy röpké mosoly, ami átsuhan Anna arcán, amikor Vizyné hangosan felolvassa a cselédkönyvet:

„— Igen – mondta és rejtélyesen mosolygott, talán azon, hogy Édes, és hogy szakálla nincs.” (Kosztolányi 1963, 97.)

Anna új környezetbe kerül és szexuális tapasztalatok nélkül könnyű prédának számít. A regényben van egy pillanat, amikor e tapasztalatlansága tisztán tetten érhető. Midőn Jancsi hozzáfog meghódításához, Anna tudja ugyan, hogy valójában mi történik vele, tapasztalatok híján mégis mélyen érzi:

„Őt most valami kezdődő, kellemes melegség járta át: a szerelem. Tudta, hogy ölelik. Lenn a falun a legények nem egyszer ölelték, fogdosták a mellét tréfaságból.” (Kosztolányi 1963, 177.)

Ezek a körülmények adnak táptalajt az események további alakulásának. A regény halad tovább, az történik, aminek történnie kell.

Figyelmet érdemel, hogy Anna faluból származik¹ és iskolázatlan. „Együgyűsége” a regény megjelenésétől kezdve vitákat váltott ki. Miért lenne Anna egyszerűbb, mint a többi munkásosztályba tartozó ember? Anna, a házicselédek többségével ellentétben, nem járt iskolába, tehát iskolázatlansága kivételesnek tekinthető az 1927-es statisztikák alapján. Eszerint a személyzetből csaknem mindenki elvégzett legalább 2–3 osztályt. Négyötöd részük 4 osztályt végzett, a felük 6 osztályt (Gyáni 1983, 204.). Ki lehet-e jelteni, hogy egy iskolázatlan ember egyben műveletlen is? A regényből nem derül ki Anna műveltségi szintje, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a bírósági ítéletben a következő áll:

„Az indokolásban az foglaltatott, hogy a törvényszék súlyosbító oknak vette azt a kegyetlenséget, mellyel a vádlott a gyilkosságot elkövette, de enyhítő körülménynek kellett vennie a vádlott büntetlen előéletét, töredelmes beismerését és az együgyűséggel határos műveletlenségét.” (Kosztolányi 1963, 291.)

¹ A cselédek nagy része vidékről érkezett a fővárosba (egy részük Németországból, Ausztriából és a szomszédos országokból), csupán 2–3 %-uk volt budapesti (Gyáni 1983, 48., 51.). A vidéki cselédlány azért volt közkedvelt, mert még romlatlan volt, és a házigazda szinte szabadon gyakorolhatta hatalmát az emancipációról mit sem tudó szolgálón (Gyáni 1983, 199.).

Az iskolázatlanságot az intelligencia hiányának tartják, az iskolázatlan emberekhez pedig leereszkedően viszonyulnak.

A cselédeknek mindig megvolt a maguk hálózata, amelynek segítségével kiönthették szívüket, és kibeszélhették a munkájuk során keletkező elviselhetetlen helyzeteket. A század elején a munkaadó és a cseléd közötti egyezés nem csupán munkaszerződés volt, hanem a szerződés életbe lépésével a munkaadó hatalommal rendelkezett a cseléd egész személye felett, és a munkaadó határozhatta meg a cseléd időbeosztását, sőt szabadidejével is rendelkezhetett. Kimenő mégis minden cselédnek járt². A szerződés aláírásának szigorúbb következménye mégis az volt, hogy a munkaadónak joga volt akár erőszakkal is kényszeríteni a cselédet, hogy feladatait az elvárt módon végezze (Gyáni 1983, 18–19.) Az adott időszak társadalmán át nézve Annának nem voltak jogai, de ő nem is vágyott erre. Anna magányos, sem szabadidejét, sem a munkájáért járó fizetést nem használja fel saját céljaira, hanem belenyugszik alávetett helyzetének végzetes következményeibe.

Anna természete (csöndes, szorgalmas, szinte gépiesen tökéletes) magában hordozza, szinte előre vetíti a későbbi robbanás lehetőségét. Próbál kijutni az ördögi körből, de képtelen rá. Először, már az első napokat követően el akar menni, aztán látszólag megszokja a helyet. Később a Jancsi úrfival való kapcsolat, majd az elfogadott házassági ajánlat révén próbál szabadulni, de Vizyné erősen gyakorolja a hatalmát, így minden próbálkozása kudarcot vall.³

A Vizyénél szolgált cselédek egytől-egyig elmentek vagy el lettek bocsátva. Akár így, akár úgy, de megszabadultak. Anna számára azonban egyetlen lehetőség maradt csupán: megölni gazdáit.

² A cselédek munkaidejét, sőt szabadidejét nem szabályozták törvények. Az 1927-es statisztika szerint a cselédek háromnegyed része hetente egy délután kimenőt kapott, egyötöd részük kéthetente egyszer rendelkezett egy szabad délutánnal (Gyáni 1983, 200.). Ezzel szemben a munkaidejük 15–18 óra is lehetett naponta. A cselédnek gyakorlatilag minden pillanatban készen kellett állnia.

³ Általában a szükségből vagy valamely családi okokból kifolyólag kellett egy lánynak elszegődnie szolgálni, éppen ezért a szolgálati idő viszonylag rövid volt [5–10 év (Gyáni 1983, 101.)]. Ha a cselédlány talált magához való fiút, férjhez ment. Bár a cseléd általában nem mehetett férjhez, a munkaadó nem tiltotta meg neki, hogy házasságot kössön. Ha mégis férjhez ment, nem szolgálhatott tovább. Ezért használom a lelki terror terminust azzal kapcsolatban, ahogy Vizyné Annát arra kényszeríti, hogy a házban maradjon és visszavonja házassági ígéretét.

Nemcsak Vizyné gyakorol lelki terrort Annával szemben. A hatalomgyakorlás egyéb formái is megnyilvánulnak a regényben. Magában a Vizynével való kapcsolatban is több fordulatot, vagy talán inkább folyamatot figyelhetünk meg. A kapcsolat alakulása a hatalomgyakorlás formáinak változásával párhuzamosan pontosan nyomon követhető, s egy kettős függőség növekvő feszültségével jellemezhető: Anna függősége Vizynétől nem változik ugyan, de Vizyné függősége Annától – a cselédétől, aki Vizyné számára az elveszített lányát pótolja – határozottan növekszik. Vizyné görcsösen ragaszkodik Annához, szinte semmi szabadságot nem hagy neki, férjhez menni sem engedi. Olykor úgy tűnik, mintha Anna nem is bánná nagyon e kötöttséget, s szinte megadja magát a sorsnak.

„Anna krumplihámozás közben nyugodtan és egyszerűen közölte asszonyával, hogy keressen másik lányt, ő férjhez fog menni, minél előbb, mihelyt az új cseléd helybeáll, ha lehet, már most tizenötödikén szeretne, ha nem lehet, akkor legfőbb elsejéig várhat.

A fölmondás nem volt rideg, de hivatalos.

Vizyné most egy szóval se próbálta lebeszélni, tudomásul vette, éppolyan hivatalosan. Végignézte, mint egy idegent, s fejét büszkén fölemelve kiment a konyhából.

[...]

Közben azonban beteg lett.

[...]

Ezt az orvosok „hisztériá”-nak nevezték, de tenni semmit se tudtak ellene.

[...]

Anna várt, tétovázva a gyűlölet légkörében, mely hidegen vette körül. Sajnálta a méltóságos asszonyt, hogy beteg, hogy annyit szenved, s ezt talán ő is okozta.

Vizyné fölsóhajtott. Érezte, hogy a zord hangulat valamit enyhült, a lány még mindig ott ácsorgott, nem akart elmenni. Ekkor megigazította kispárnáját, s korholó, de békülékeny hangon így szólt hozzá:

— Na, megjött az esze?

A lány válasz helyett lehajtotta fejét.

Vizyné nagy szünetekkel beszélt:

— Mert tudnom kell... Nekem elég volt ebből egyszer, többet nem akarok ilyen szcénát... Nem tartóztatom... Jogában van... mehet... itt hagyhat, a tél közepén, magamra... Senkit se lehet kényszeríteni... Ha nem tetszik, szépen elválunk...

[...]

— Maga se tudja, hogy mit akar... Hisz ennek a szerencsétlennek, aki elvette az eszét... Ismerem ezt a fajtát... Fűt-fát ígérek, aztán otthagyják...

[...]

... Én nem erőszakoskodom... Gondolja meg még egyszer, de most utoljára... Majd holnap adjon választ... Előbb jól gondolja meg...

Anna végigsimította haját.

— Én már döntöttem.

— Szóval marad?

— Maradok.”

(Kosztolányi 1963, 218–219.; 225–227.)

Vizyné látszólag nem tartóztatja Annát, ám finom zsarolással tudatja vele, hogy más lehetősége valójában nincs, csak a maradás. Tudatosan okoz lelkipurdalást Annának, aki ebben a jelenetben különösen jólelkűnek mutatkozik. Anna ezzel a döntésével egy olyan folyamatot is elindít akaratlanul, amelynek során személyiségét egyre inkább feladva azonosul háziasszonyával.

Az Édes Anna nőképe

A regény nőalakjai

Tévednénk, ha arra gondolnánk, hogy Anna az egyetlen jelentős női szereplő a regényben. Bár kulcsfontosságú figura, mindössze egyetlen alkalommal lehet elmondani róla, hogy ténylegesen cselekszik. A második fejezettől kezdve Kosztolányi olyan női arcképcsarnokot vonultat fel az olvasó előtt, amely többnyire cselekvő nőkből áll, akik természetesen antagonistákként szembesülnek Annával (Vizyné, Katica, Moviszterné).

Tulajdonképpen Vizyné a fővárosi asszonyságot képviseli, nem egy tipikusan vonzó, értelmiségi, nagyvilági nő, hanem egy magas beosztású minisztériumi alkalmazottnak a felesége, aki a tisztaság és a rend felett érzett örömeiben talál igazán önmagára. Alakjában Kosztolányi egy idegbeteg nőt rajzol elénk, akinek még álmait is átjárja a cselédek miatti szorongás. A cseléd nemcsak a lakás rendjét biztosítja számára (természetesen a méltóságos asszony irányításával), hanem pusztán jelenléte biztosítja Vizynének azt a társadalmi státust, ami kijár neki. Feltételezhető, hogy Vízycék csak úgy vélik családjukat teljesnek,

ha azt a cseléd teljessé teszi, megtöltve mintegy a házaspár üres, családi tragédia csonkította otthonát. Ebben az értelemben azonban Anna Vizyék végzetét is beteljesíti, amennyiben elpusztítja a családot, lezárva ezzel tragédiájuk folyamát.

A regény nőképéről egy kulcsfontosságú párbeszéd található a regény elején. Tulajdonképpen nem is párbeszédéről van szó, hanem két különböző, egymásba fonódó monológról. Az elbeszélés folyamán a mesélő Vizy nézőpontjából ügyesen Vizyné nézőpontjába siklik át.

„— Te már akkor érkeztél, mikor a teherautóról leszálltak a fekete, göndör terroristák, és sortüzet adtak a templomra. A tömeg sivalkodva menekült az elemi iskolába, ott vöröskatonákat soroztak. Nem láttad azonban az elejét. Én ott voltam. Úgy kezdődött, kérélek, hogy zsebkendőket lobogtattak. Az egész Krisztina tér fehérlett. Megálltak a villamosok, mindenki levette kalapját, a Himnuszt énekelték. Sohase felejttem el. A vörös zászlót leszakították, elégették. Valami szóke színész nő gyújtotta meg a Mária gyógyszertár előtt. [...] Emlékszel?

Már az is gyönyörűség volt, hogy erről ily nyíltan, ily hangosan lehetett beszélni. Vizy azonban nem kapott választ. Felesége csak bámult a semmibe, tágranyílt, érdekesszürke szemével.

Hosszú szünet után szólalt meg:

— Holnap megint álmos lesz.

— Kicsoda?

— A Katica. Megint kilencig döglük majd.

— Vagy úgy – szólta Vizy, mert ő még mindig künn járt a tömegben, ahol a történelem erjed, s a sors vaskockái zuhognak.” (Kosztolányi 1963, 58 – 59.)

A politikai események semmiféle hatással nincsenek Vizyné életére. Gondolatai szinte kizárólag a cseléd megszerzése körül forognak.

Anna és Vizyné között ugyanakkor felfigyelhetünk egy érdekes hasonlóságra. Már említettük, hogy Anna úgy viselkedik, mintha mi sem történt volna a rangban fölötte állók világában. Vizyné hasonló módon nem foglalkozik a külső környezettel – melynek hírmondója a férje –, csak rögeszméjével, a tökéletes cseléd keresésével van elfoglalva. A maguk módján mindketten zárt világban élnek, amelybe nem engednek behatolni senkit és semmit. Izolálják magukat az élettől, s ezáltal mindketten életképtelenek, mindkettőjük sorsa meg van pecsételve.

Egy másik kulcsfontosságú női szereplő Katica. Ahogy már említettük, a cseléd fogalma és Anna személye nem fedik pontosan egymást. Nem pusztán azért, mert ily tökéletes cseléd nem létezhetett a valóságban. A többnyire vidékről fölkerült lányok a fővárosi élettel találkozáskor maguk is fővárosiasodtak, azaz jellemük új összetevőkkel gazdagodott: új szokásokat tanultak, és kis szabadidejüket saját szórakozásukra fordíthatták. Bizonyos értelemben polgáriasultak. Megváltoztak a morális értékeik is, mivel a városi környezetben, az idegen közegben nem létezett a közösség vigyázó szeme. Többek között ezért és megélhetési okok miatt néhányan prostitúcióval kezdtek pénzt keresni, a cselédek egy része már „eleve” rossz útra tért lány lehetett. A XX. század elején a legális prostituáltak egyharmada, az alkalmi szolgáltatást nyújtóknak (a véletlen razziák során elfogottak) pedig fele volt korábban vagy a továbbiakban is házicseléd (Gyáni 1983, 114).

Egy szarkasztikus mondatban Vizyné ki is mondja, mit gondol Katicáról és a cselédekről általában: „Csak zabálnak (...) két pofára. Meg katonáznak. De ez (...), ez kérlek, beteg is” (Kosztolányi 1963, 60.). Ebben a néhány szóban megnyilvánul a cselédekre jellemző tipikus viselkedés (hiányzik a lopás), amelytől annyira rettegnek a méltóságosok. Pedig Katica sokkal egyenesebb természetnek tűnik, hiszen ő legalább őszintén beszél, s a végén még sajnálja is volt gazdáját.

Katica nemcsak egy cseléd, hanem egy határozott nő is egyben, akinek vonásai erősen ütköznek Annáéval. A cseléd viselkedésében szolidáris a többi cseléddel, a szerelmi ügyekben emancipált, felszabadult nő benyomását kelti, és ami a legfontosabb, képes szembeállni gazdái akaratával. Van önbecsülése, mivel tudja, mennyit jelent nekik az, hogy cseléd van a háznál. Katica, Lidi, Mari, Ilona és a többiek, akik már megfordultak Vizyéknél, határozott személyiségük által vezérelve vagy maguk hagyták ott gazdáikat, vagy el lettek bocsátva. Anna azonban képtelen ilyen határozott lépésre.

Vizyné és Katica mellett sok a kevésbé hangsúlyos női szereplő. Ám ahogy már több kritikus jelezte, ezek közül csupán Movisztternének jut perdöntő szerep a regényben. Movisztterné azt a tipikus pesti asszonyt képviseli, akit a gátlásos, öregedő, egyszóval koránt sem nagyvilági Vizyné már képtelen megtestesíteni. Épp ez a karakter teszi a doktor feleségét vonzóvá Jancsi úrfi számára. Mindebben nem a fiatalember álhatatlansága, mint inkább Anna vonzerejének megfakulása mutatkozik meg.

Érdekes pszichológiai vonás Anna viszonyulása a börtönhöz. Anna a börtönt egyáltalán nem tartja idegen intézménynek. Hiszen tulajdonképpen mindig is a társadalom által hallgatólagosan jóváhagyott börtönben élt. A valódi börtön esetében a társadalom által hivatalosan megbélyegzett börtönbe kerülésről van szó. Valójában Anna megkönnyebbül, mert nem kell tovább egyensúlyoznia két világ, a család szolgálójaként falak közé szorított és a Jancsi által feltárt szabad világ között.

A vallás és a nőkép

A közösség gondolkodására és cselekvésére jelentősen ható tényezők közé tartozik a vallás. A vallási vezetők nagy hatalommal bírnak, és ennek megfelelően a hatalom gyakorlásában felelősségük is nagy. Az európai gondolkodásmódra ható keresztény hit jó példája annak, hogyan tudják a vallási vezetők saját céljaiknak legmegfelelőbbben formálni a hitet. Az egyházi zsinatok a Bibliában jóváhagyott szövegeket alaposan áttanulmányozták, mielőtt az egyház áldását adta volna rájuk. A később megtalált szövegek (az ún. apokrif szövegek) nem feleltek meg a kívánalmaknak, ezért nem hagyták őket jóvá a kánonba. Azt is boncolgathatnánk, hogyan alakulhatott volna a keresztény hit és annak megfelelően a nők helyzete, melyet írásomban is tárgyalok, amennyiben más szempontok alapján kanonizálják a Biblia szövegeit.

Anna vallásosságáról a szöveg alapján nem sok minden derül ki, hiszen templomba (szabad idő hiányában) természetesen nem jár. A templomba járástól függetlenül a társadalom számára a vallás mégis meghatározó háttértényező volt. A munkamorál szempontjából lényeges volt a szolgálat keresztény hitben megfogalmazódó gondolata. Ez az Anna személyiségéhez is szorosan kötődő szolgálatkészség meg is jelenik a regényben, amikor Ficsor mesél Vizynének Annáról:

„— Mondja, milyen vallású az a lány?

— Katolikus, méltóságos asszony, katolikus.

Ezt helyeselte.

A katolikus lányok kedvesebbek, szerényebbek, nem olyan nyakások és követelőzők, mint a reformátusok. Igaz, hogy a katolikusok könnyelműek, folyton énekelnek, hamar elzúllenek. Ha egyszer gurulni kezdenek a lejtőn, akkor nem lehet őket megállítani, a mennyországból lezuhannak egyenesen a pokolba.” (Kosztolányi 1963, 74.)

A szolgálatkészségen kívül az itt említett morális lezúllás, „a pokolba zuhanás” utal az elbeszélés végének megoldására.

Mély szenvedélyek

Anna és Jancsi úrfi

A cselédlányok gyakran szexuális kapcsolatban álltak gazdájukkal. Ebből a kapcsolatból sokszor törvénytelen gyermek is született, hiszen a gazda nem ismerte el az apaságot. A fiatal anyának egyedül kellett eltartania gyermekét, és valamilyen módon pénzt kellett keresnie. Az ilyen fiatal anyák számára gyakran két kényszerű lehetőség maradt: vagy odaadták a gyermeket, hogy más nevelje fel (gyakran saját szüleitnek vagy nevelőszülőknek) vagy maradt a prostitúció. (Gyáni 1983, 212–217.) Az Édes Annában több ilyen sors is felbukkan. Abban a jelenetben, amely Jancsi felébredt vágyát ábrázolja, említés történik erről:

„Nem is látta a verőfényben csillogó teret színes alakjaival és a komor Barossal, csak Annát, aki a keskeny előszobában a két székre fektetett vasalódeszkán vasal, a pepita ruhájában, mezítláb, kissé szétvetett combokkal, s vágy fogta el, hogy máris ott legyen, és hátulról átölelje, és aztán minden teketória nélkül, ahogy cselédek szokás, feldöntse, mint egy liszteszsákot.” (Kosztolányi 1963, 167.)

Kicsit később az elbeszélő Anna nézőpontjából így közelíti meg ezt a témát:

„Azt már hallotta, hogy az urak kijárnak a cselédekhez, meg hogy a cseléd szeretője is a gazdájának, és egyiknek-másiknak gyereke is született tőle.” (Kosztolányi 1963, 175).

A cseléd jogi helyzetének gyengesége világosan kirajzolódik Anna Jancsihoz való viszonyulásából: miután állapotos lesz, fél Jancsi dühétől. Ugyanakkor azt is ábrázolja, mennyire mélyen és vakon szerelmes Jancsiba. Semmilyen áron nem hajlandó lemondani a férfiről.

Jancsi alakjának döntő szerepe van Anna sorsának alakulásában. A hatalomgyakorlás szempontjából talán nem a legösszetettebb, mégis kulcsfontosságú esemény rövid románcuk. Van egy pillanat, amikor a hatalomgyakorlás megfordul, s Anna kerekedik fölül. Ez akkor történik, amikor a fiatalember az ágyon akarja meghódítani Annát, ám az elutasítja őt. Csak azt követően érzi igazán a szerelmi kapcsolatban rejlő lehetőséget, miután beleszeretett Jancsi úrfiba:

„Anna könnyű szerrel verte vissza ügyetlen ostromait. Majd mikor át próbálta kapni derekát, úgy hátralökte, hogy az ágy belenyekkent.
— Nem – szólt keményen.

— De mért?

— Azért. Nem szabad.

— Ide figyeljen...

— Tessék már hagyni engem. Menjen az úri kisasszonyokhoz. Maradhasson.

Nini, nem is úrfizta. Úgy látszott, hogy egészen úrrá lett az ágyban.” (Kosztolányi 1963, 179.)

A szeretkezés azért hagy keserű és szomorú ízt maga után, mert Anna tényleg szerelmes lesz Jancsiba. Ettől oly tragikus, hogy a fiatalúr egyedül hagyja terhességével, majd a „probléma megoldása” után is úgy viselkedik vele szemben, mintha mi sem történt volna, sőt még el is szökik előle. Viselkedése Anna szempontjából kifejezetten lelki terrornak nevezhető. A Moviszternével való kacérokodása pedig egyenesen a gyilkolást (cselekvést) elindító jelenetnek bizonyul:

„Egyszer, mikor a fürdőszobába értek, az úrfi magához szorította a párját, belecsókolt a nyakába. A szép doktorné felkacagott bűgva.

Anna, aki az előszobában ácsorgott a tűzhely lángjától piros füllel, meghallotta ezt. Odatekintett. Vissza akart futni a konyhába, de nekiment a falnak. A lámpák valami kancsal fénnel föllobogtak.” (Kosztolányi 1963, 246–247.)

Ha kiinduló problémánk felől értelmezzük ezt a jelenetet, beláthatjuk, hogy a regényben változik a nő és a hatalom viszonyának perspektívája. Ettől a pillanattól kezdve a cseléd végleg elveszíti látszólagos hatalmát az úrfi felett. Kosztolányi meg sem próbálja leplezni, hogy e szerelmi csalódás az egyik legerősebb ösztönzője a kettős gyilkosságnak. E tett csírája valahol az abortuszban rejlik.

A szerelem reményt ad Annának arra, hogy neki is adatik lehetőség a boldogságra. A csalódás azonban még a korábinál is mélyebb magányosságra ítéli; a gyilkosság előtt Anna viselkedésében szinte állati-as félelem nyilvánul meg.

„Alig öt percre rá – nem, még annyira sem – az ebédlő ajtaja kinyílt, s belépett Anna. Anélkül hogy lámpát gyújtott volna, ismét babrált az asztalon, talán mégis le akarta szedni, hogy reggel ne legyen annyi dolga. A sok kacaj, terefere után nagy csönd volt itt, benn az úr fűrészelő horkolása csak még nagyobbá tette.

Egyszerre oly zaj dördült végig a földült szobákon, mintha pisztollyal lőtték volna.

Anna, aki nem ismerte az idegen bútorokat, feldöntött egy tölgyfa-széket, Moviszterék egy székét, az teljes hosszában elvágódott a padlón. Várt, hogy mi lesz. Gazdái az első, mély álmukat aludták, nem ébredtek föl.” (Kosztolányi 1963, 249.)

A kétségbeesett szorongást tett követi, a házigazdák halálra szurkálása. Anna olyan, mint egy sarokba szorított állat, aki csak ilyen módon tud menekülni a csapdából; egyetlen lehetősége, hogy megsemmisíti azt, aki a sarokba szorította. A gyilkossággal Anna saját magát védelmezi.

Vizyné és Anna

Vizyné olyannyira rögeszméjének rabjává válik, hogy viselkedése szinte már szenvedélyes szerelmi kapcsolatra hasonlít. Titokban elmegey meglesni Annát. Véletlenül egy másik asszonyt gondol Annának, és feszült, ideges szorongásban él, míg kiderül a tévedés és Anna a házba érkezik. Az asszony, akár a szerelmesek, ábrándjai, képzelgései közt él. Egy másik, a szenvedélyes várakozást ábrázoló esemény éppen Anna megérkezése.

„— Szabad? Itt vagyunk, méltóságos asszonyom.

— Kicsoda?

— Az Anna. Bejöhetünk?

— Azonnal. Várjon.

A fej visszahúzódott, az ajtó becsukódott.

Vizyné megkapaszkodott az asztal sarkába, az események véletlen, gyors torlódásától majdnem elszédült.

Ezen a napon mezítláb volt, papucsban, abban a régi, lila pongyolájában, melyben a kommün idején szokott kijárni az utcára, hogy proletárásszonynak tekintsék.

Szekrénye előtt magára kapta fehér pongyoláját, pezsgőszín harisnyáját, barna félcipőjét. Ruhatárából gyorsan szedegette ezeket, mint színésznő, akinek nemsokára jelenése lesz. Még a tükörben is megnézte magát. Arca fáradt volt, törődött. Mosolygott a tükörképére, mosolyát erőltetettnek vélte, kissé elkomolyodott, megkereste a két kifejezés között a középutat. Bőrét könnyedén érintette a rizposros pamaccsal. Az utolsó pillanatban fölcsatolta aranykarperecét.” (Kosztolányi 1963, 93.)

Vizyné úgy készül Anna fogadására, mint a szeretőjével történő találkozássra. Megnézi magát a tükörben, rámosolyog saját tükörképére, bepúderozza az arcát, karkötőt tesz a csuklójára. Ezt a készülődést és a

hosszú várakozást figyelmen kívül hagyva Vizyné fölényesen viselkedik Annával, érezteti, hogy ő a háziasszony, akinek hatalma van.

Anna viselkedésének lélektani vetületében erotikus vonások mutatkoznak meg; miután eldöntötte, hogy nem megy férjhez a kéményseprőhöz, Anna Vizynéhez válik hasonlónak. Ez az azonosulási folyamat attól a pillanattól kezdve indul el, amikor eldönti, nem megy férjhez. Az a bizonyos mozdulat [„Anna végigsimította haját. / — Én már döntöttem. / — Szóval marad? / — Maradok.” (Kosztolányi 1963, 218–219.; 225–227.)] az első lépés ezen az úton az önfeladás felé.

„Anna az érdekességéből napról napra vesztett. Annyira belesimult a ház rendjébe, hogy eltűnt, észre se vették, nem is beszéltek róla sehol. Mint a legtöbb cseléd, ő is utánozni kezdte asszonyát. *A haját már egészen úgy simította végig, mint Vizyné,* s az ismerősök, mikor telefonoztak, gyakran nem tudták, hogy az ő hangját hallják-e, vagy az asszonyáét.” (Kosztolányi 1963, 228.) [A kiemelés a tanulmány írójától származik. – E. P.]

Anna azonosul az asszonnyal, Vizyné lesz belőle. Maga a cselekedet azt bizonyítja, hogy Anna azonosulása Vizynével lehetetlenség. Anna természetére nem jellemző módon viselkedik a gyilkosság előtt. Pszichológiai nézőpontból Anna tette a személyiség kettéhasadásának bizonyítéka: Anna a saját magában lévő, a maga fölé rendelt Vizynét öli meg. Egyszer szúr a késsel, megfontoltan és pontosan öli meg őt.)

„Vizyné a még szabad karjával a leány nyakához kapott, hogy eltaszítsa, ellenben oly ügyetlenül lökte el, hogy csak még jobban magához szorította, valósággal ölelte már.” (Kosztolányi 1963, 250.)

Vizyné először és utoljára akaratlanul magához öleli Annát. Az Annában rejlő szenvedély Vízire összpontosul, azonban Vízny megölése csak látszólag szenvedélyből elkövetett gyilkosság. Anna nem szándékosan szúrja le Víznyt, hanem rémületében egyik szúrást a másik után ejti, összesen kilencszer.

Összegzés

Véleményem szerint Édes Anna a regény főszereplőjeként nem tölti be a szokványos aktív cselekvő szerepét. Ennek ellenére szimbolikus értelemben pontosan annak a hatalomnak a megtestesítője, amelyet a többi szereplő gyakorolni szeretne – éppen magán Édes Annán. A hatalomért folyó küzdelem eredménye végül az lesz, hogy akik tör-

ténelmileg és társadalmilag „jogosultak” rá, el fognak pusztulni e hatalom kezétől, azaz Anna megöli Vizyékét.

Ha tetszik, gazdáit elpusztítása révén Anna egyszerre gyilkolja meg tragikus sorsának valamennyi okozóját: mostohaazüleit, Moviszternét és Patikárius Jancsit, akiknek Vizyék szimbolikus megfelelői.

Felhasznált irodalom

- Bóka, László (1963): Kosztolányi „Édes Anná”-ja. In: Kosztolányi, Dezső 1963 (1926): Édes Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 5–40.
- Gyáni, Gábor (1983): Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó. Bp.
- Gyáni, Gábor (1984): A polgári család hatalmi dinamikája a klasszikus liberalizmus korában. In: Hofer, Tamás (szerk.). Történeti antropológia. MTA Néprajzi Kutató Csoportja. Bp., 293–307.
- Gyáni, Gábor (1997): A cselédkép változatai a századelő diskurzusában. In: Nagy, Beáta–Sárdi, Margit (szerk.). Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Csokonai Kiadó. Debrecen, 227–234.
- Hima Gabriella (1992): Kosztolányi és az egzisztenciális regény. Kosztolányi regényeinek poétikai vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp.
- Hunyadi Brunauer, Dalma–Brunauer, Stephen (1983): Dezső Kosztolányi. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München Serie C Band 15. München.
- Kosztolányi, Dezső (1963) (1926): Édes Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.
- Rónay, László (1977): Kosztolányi Dezső. Gondolat Kiadó. Bp.
- Rónay, László (1993): Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története. Vigilia. Bp.
- Utrio, Kaari (1984): Eevan tyttäret. Eurooppalaisen naisen, lapsen ja perheen historia. Tammi. Helsinki.